

Тем, что эта книга дошла до Вас, мы обязаны в первую очередь библиотекарям, которые долгие годы бережно хранили её. Сотрудники Google оцифровали её в рамках проекта, цель которого – сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Эта книга находится в общественном достоянии. В общих чертах, юридически, книга передаётся в общественное достояние, когда истекает срок действия имущественных авторских прав на неё, а также если правообладатель сам передал её в общественное достояние или не заявил на неё авторских прав. Такие книги – это ключ к прошлому, к сокровищам нашей истории и культуры, и к знаниям, которые зачастую нигде больше не найдёшь.

В этой цифровой копии мы оставили без изменений все рукописные пометки, которые были в оригинальном издании. Пускай они будут напоминанием о всех тех руках, через которые прошла эта книга – автора, издателя, библиотекаря и предыдущих читателей – чтобы наконец попасть в Ваши.

Правила пользования

Мы гордимся нашим сотрудничеством с библиотеками, в рамках которого мы оцифровываем книги в общественном достоянии и делаем их доступными для всех. Эти книги принадлежат всему человечеству, а мы – лишь их хранители. Тем не менее, оцифровка книг и поддержка этого проекта стоят немало, и поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые меры, чтобы предотвратить коммерческое использование этих книг. Одна из них – это технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас:

- **Не использовать файлы в коммерческих целях.** Мы разработали программу Поиска по книгам Google для всех пользователей, поэтому, пожалуйста, используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- **Не отправлять автоматические запросы.** Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого рода. Если Вам требуется доступ к большим объёмам текстов для исследований в области машинного перевода, оптического распознавания текста, или в других похожих целях, свяжитесь с нами. Для этих целей мы настоятельно рекомендуем использовать исключительно материалы в общественном достоянии.
- **Не удалять логотипы и другие атрибуты Google из файлов.** Изображения в каждом файле помечены логотипами Google для того, чтобы рассказать читателям о нашем проекте и помочь им найти дополнительные материалы. Не удаляйте их.
- **Соблюдать законы Вашей и других стран.** В конечном итоге, именно Вы несёте полную ответственность за Ваши действия – поэтому, пожалуйста, убедитесь, что Вы не нарушаете соответствующие законы Вашей или других стран. Имейте в виду, что даже если книга более не находится под защитой авторских прав в США, то это ещё совсем не значит, что её можно распространять в других странах. К сожалению, законодательство в сфере интеллектуальной собственности очень разнообразно, и не существует универсального способа определить, как разрешено использовать книгу в конкретной стране. Не рассчитывайте на то, что если книга появилась в поиске по книгам Google, то её можно использовать где и как угодно. Наказание за нарушение авторских прав может оказаться очень серьёзным.

О программе

Наша миссия – организовать информацию во всём мире и сделать её доступной и полезной для всех. Поиск по книгам Google помогает пользователям найти книги со всего света, а авторам и издателям – новых читателей. Чтобы произвести поиск по этой книге в полнотекстовом режиме, откройте страницу <http://books.google.com>.

AS262
.A72532
v.13:1

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.
ЗВІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ.
№ 13, вип. 1 (=Праці Етнографічної Комісії).

ОЛЕНА КУРИЛО.

STANFORD
LIBRARIES

ПРОГРАМИ
ДЛЯ ЗБИРАННЯ
ЕТНОГРАФІЧНИХ МАТЕРІЯЛІВ.

- I. Початки мови: а) жести, б) міміка, в) природні та перекличні (ономатопетичні) вигуки, г) дитяча мова.
II. Таємні мови.
III. Ономастика.
IV. Початки письма.

КИЇВ
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук
1923

Олена Курило.

Курило, О

ПРОГРАМИ ДЛЯ ЗБІРАННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ МАТЕРІЯЛІВ.

-
- I. Початки мови: а) жести, б) міміка, в) природні та перекличні (ономатопоетичні) вигуки, г) дитяча мова.
II. Таємні мови.
III. Ономастика.
IV. Початки письма.
-

КИЇВ
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук
1923

$\frac{9}{7k}$

АН-1253

~~Центрально-научова
БІБЛІОТЕКА АН УРСР~~

~~Дозволяється випустити в світ.~~

Неодмінний Секретар Академії, *акад. Аг. Кримський.*

AS 262

A'12530

v 13

pt. 1

Друковано 1300 примірників. Зам. № 52.

Вступ до програми „Початки мови“.

В науці про початки мови стоять такі головніші питання: який є зв'язок чи стосунок між психічним станом, фізіономікою (тоб-то рухами рук, ніг, голови, тіла та лицевих м'язів) і первісними людськими вигуками? І далі: в якій мірі цей стосунок є загальний для людини взагалі, незалежно від расових особливостей, від кліматичних умов, незалежно від оточення взагалі, в якому доводиться жити окремим людським групам, і в якій мірі він міняється, залежно від особливостей у будові даної етнічної групи? Друге питання дається розв'язати порівнянням зібраного серед різних етнічних груп матеріалу.

Щоб дати відповідь на поставлені питання, треба дослідити мову усіх тих зовнішніх висловів психічного стану, що до певної міри заховали ще свій первісний характер. Такими зовнішніми висловами є *жести*, тоб-то рухи пальців, рук, голови, ніг, тулуба, *міміка*, тоб-то рухи лицевих м'язів (мускулів), *природні* вигуки (Naturlaute, це вигуки, що їх людина видає в певному афекті, як: ой! ай! ух! а! і інші), *ономатопоетичні*, чи по-українськи *перекличні*, вигуки, що ними людина перекликає різну тварину та різні шелести, що їх вона чує навколо себе в природі, напр. гаґ-гаґ! мґ! кукурікґ! гук! рип! буль-буль! та інші. Сюди належать і інші первісні вигуки, що ними людина звертається до різної тварини, як: ціп-ціп! кіць-кіць! та інші.

Для історії творення мови немало й дитяча мова важить. Хоча розвиток дитячої мови не можна вважати за скорочене повторення розвитку людської мови, проте деякий матеріал для виставлених питань вона нам дає, а надто тими даними, що стосуються до першого приблизно року життя дитини.

Уваги й питання в нижче поданих програмах ближче поставлять збірача до зачеплених питань.

Не думаємо, щоб поданими в програмах питаннями дався вичерпати весь матеріал, але, як і в кожній новій справі, так і тут можна буде скласти цінніші й повніші програми, коли вже буде зібрано певний матеріал. Зібраний матеріал дасть можливість виставити такі нові питання, що далі розвинуть подані тут у програмах питання.

Спеціального характеру уваги дано до кожної окремої програми. Уваги загальнішого характеру, що стосуються до всіх програм, тут подано.

1. Записуючи в певному місці матеріал, треба подати село, повіт, губерню чи округу; зазначити, як далеко село від найближчого міста чи містечка, річки, залізниці, які є околицьні села і якої національності люди там живуть, з чого дане село живе, з хліборобства, рибальства, то-що, чи з якихось професій і яких саме. Треба дізнатися, як є змога, коли постало село, звідки пішли перші оселенці, звідки пізніші оселенці прийшли, які чужинці сидять у селі, скільки їх і з чого вони живуть.

Записуючи щось по-за межами певного села, треба зазначити: в околицях такого села, на стільки приблизно верстов від села (повіт, губерня).

2. Записувати матеріал треба тільки від тубільців, тоб-то від таких, що завжди жили й живуть у даній місцевості, а не від зайшлих людей.

3. Зазначити, чи матеріал записується від чоловіка, чи жінки, від особи письменної чи неписьменної, якого віку. Найцінніший матеріал буде той, що записано від неписьменної людини.

4. Відповіді на питання треба дати що-найповніші: короткі відповіді здебільшого не мають наукової ваги. Хоча програму складено в коротких, принципових питаннях, але відповідь треба дати усім тим матеріалом, що стосується до висуненого в питанні явища, зважаючи на що-найменші подробиці, хоча-б і які малі й незначні вони здавалися. Наука не знає дрібниць у народньому житті, для неї все має вагу.

5. Не слід обмежувати себе в своїх спостереженнях тільки тими явищами, що за них у програмі згадується. Треба подбати, щоб подати й те, на що в програмі немає питань. Збірача власні спостереження матимуть особливу вагу.

6. Відповідати на питання треба тільки фактичним матеріалом. Де збірач подає свої власні міркування, там це скрізь повинно бути відзначено й відокремлено від фактичного матеріалу.

7. Певна річ, що програми видано не тільки на те, щоб кожний зацікавлений, що хотів-би її заповнити відповідями, дав відповіді на всі

чисто виставлені в програмі питання. Все найменше серед народу зібране має свою вартість.

8. Записувати слова треба так, як їх чути, а не погоджуючи їх із прийнятою літературною транскрипцією.

Записувач може держатися тієї графіки та того правопису, якими він звик записувати матеріали з народніх уст, аби-б тільки точно пояснив значіння окремих знаків та їх сполучень і описав, як їх вимовляють.

На увагу дано тут кілька окремих головніших моментів.

а) Чи чути виразні голосові звуки *і, и, е, а, о, у*, чи звуки переходові; переходовий звук між *и* та *е* можна позначати знаком *и^е*, переходовий звук між *у* та *о* — знаком *у^о*, між *а* та *о* — *а^о* і т. д.

б) Чи у вимові звуків *і* та *е* губи заокруглюються, як у вимові нім. *ü, ö* (*über, schön*), франц. *и, eu* (*tu, peu*); у таких разі прийнято позначати лабіалізований (заокруглений) звук *і* літерою *ü*, а лабіалізований звук *е* літерою *ö*.

в) Перед артикуляцією голосового звука, що починає собою слово, голосники (голосові струни) можуть бути зімкнені й розімкнені. При зімкнених голосниках артикуляція початкового голосового звука відбувається з вибухом, — це так званий міцний приступ; його-б можна позначати комою (') перед відповідним голосовим звуком, прим.: *'ох!* *'ой!* При розімкнених голосниках артикуляція голосового звука починається тихо, з так званим тихим приступом, — його можна й не відзначати: *ох!* *ой!*

г) Дифтонг можна відзначити рисою (—) над відповідними двома літерами, вказавши на нескладову частину дифтонга півкружечком (ˆ) під відповідною літерою, прим. *yō, yō, y^оō, üī, üē, iē, iē*, та ин.

г) Чи є різниця між сильно і слабо артикульованим *й*, коли прирізом, сильно і слабо крикнути *ой!* У слабій артикуляції *й* є здебільшого нескладовий голосового характеру звук, що його прийнято позначати знаком *і* (*oi!*). У сильній артикуляції *й* вимовляється з шелестом (нім. *ja*); його прийнято позначати літерою *j*, можна і *й*.

д) Губні звуки *б, п, м, в, ф* перед *я, ю, є*, — тверді чи м'які; прим., слово *бсна* дитина вимовляє з м'яким *б* (*бьєка*), *б'є* з твердим *б* (*б'єе*). Як держатися літературної транскрипції, то твердість губних перед *я, ю, є*, треба позначати апострофом; м'якість губних можна тоді на письмі не відзначати (*бека, мяў!*).

е) Де *в* і *ф* звуки зімкнені губо-зубні, а де незімкнені губо-губні. Губо-зубні *в* і *ф* прийнято позначати літерами *в* або *v* і *ф*; незімкнені губо-губні *в* і *ф* позначають відповідними літерами *w* і *φ* (*вода, φу!*).

Часто губо-губне **w** наближається до нескладового **y**, — тоді можна її писати літеру **y** з півкružечком над нею (**ẏ**) або під нею (**ỵ**), прим., собаку перекликають: га[̇]-га[̇]! кішку — ня[̇]-ня[̇]! гукають і відгукуються: го[̇]! аг[̇]бу!

Дуже короткий неповного творення губо-губний звук **w** або нескладовий **ẏ** чути часто і перед голосовим звуком, здебільшого перед **o**, що починає собою слово; цей звук можна б позначати маленьким **y**: 'ох! 'ой!

ж) Де **дз** та **дж** визначають один зложений звук, як у словах дзвін, бджола, там бажано відзначити це рискою вгорі **дз**, **дж**, прим., собаку нацьковують: гуджга!, комар дзижить: дзз!

з) Зрідка чути замість звичайного українського придихового гортанного звука **г** м'якопіднебінний дзвінкий звук, що є звук дзвінкий до відповідного глухого **х**. Цей дзвінкий м'якопіднебінний звук чути часто в росіян у словах благо, богатий. Його прийнято позначати грецькою літерою **γ**.

и) **л** — звук твердий чи звук середній між твердим **л** і м'яким **ль**, так зване **л** середнє, що чути по багатьох українських говірках, — його б можна позначати літерою **л** з крапкою вгорі — **л̣**. Де́то вимовляє замість **л** нескладове **й̇** або білабіальне **w**, — це треба відзначити.

і) Гаркаве **p** можна позначати літерою **г**, а губне **p** — літерою **Р**, прим., коня спиняють: pRR!

ї) Перед наголошеним голосовим звуком, здебільшого перед **o**, шелестові звуки, найбільше губні **б**, **п**, **м**, **в** (також задньопіднебінні **н**, **х** і гортанний звук **г**) набірають сильнішого губного відтінку, — це так звані лабіялізовані звуки; їх прийнято позначати відповідними шелестівками з маленьким **y** вгорі з правого боку, прим., к'юні, м'бже, г'бді, х'о.

к) У довгих шелестових звуках бажано відзначити її міру протяжності шелестового звука, позначаючи його двома, трома або й більше однаковими шелестівками, прим., курку проганяють: кшш!, звук від пташиних крил — пррх! і пррхх!

л) У вигуках, а також у дитячій мові трапляються нерозчленовані звуки, що їх не можна написати нашою транскрипцією. Тоді треба вказати на прибли́зну їх вимову, а, де дається, то артикулювавши раніш самому певний нерозчленований вигук, описати, якими мовними органами він артикулюється. Приклад: свиню часто кличуть вигуком, що нагадує звуки тца-тца-тца; вимовляють його, не видихаючи повітря, як це ми звичайно робимо, а вдихаючи його звуженою ротовою ямикою з заокругленими губами і прикладаючи та відриваючи спинку язика від середньо-переднього піднебіння.

м) Кожне слово доконче подавати з наголосом; у цілому вислові підкреслити найсильніше акцентоване слово. Довгий голосовий звук прийнято позначати рисою над відповідньою голосівкою, прим., корову перекликають: му! з довгим у; овечку кличуть: шута-шута-бе! з довгим е.

Дуже бажано, щоб записувачі хоч приблизно позначали інтонацію окремих слів і цілих висловів нотами, не зважаючи на те, що воно виходить неточно, і знаючи, що ті нотні записи й будуть розумітися, як приблизні. Записуючи інтонацію, не треба її штучно заводити в тавт. Темпи інтонації можна-б визначати приблизно так: дуже швидко, швидко, середньо, повільно, дуже повільно.

Приклади:

Кури скликають
вигуком:

На Черкащині діти кажуть, що ластівка, прилетівши з вирію, кричить:

Як нема змоги нотами записати інтонацію, то вказати принаймні на характер музикального наголосу в слові, де він є. Прим., дитяче слово няґа (листя) одна дитина вимовляла з першим довгим голосовим звуком, наголошеним на початку вищим тоном, який знижувався увінці голосового звука; отже тут маємо падучий наголос; його можна-б позначати таким знаком (↘) над відповідньою голосівкою, прим., няґа. Дитяче слово нябо (небо, все високе) та сама дитина вимовляла з першим довгим голосовим звуком, якого тональна висота, на початку нижча, підносилася увінці голосового звука, — це так званий ростучий наголос; його можна позначати таким знаком (↗) над відповідньою голосівкою, прим., нябо.

Хто-б хотів дати точніший опис язикового матеріалу, держачися наукової транскрипції, тому можна рекомендувати ознайомитися з фізіологією мови в таких знаних працях:

Богородицкій, В. А. Опытъ фізіологіи общерусскаго произношенія въ связи съ эксп.-фонетическими данными. Казань 1909.

Той самий. Очерки по языковѣдѣнію и русскому языку. Изд. 2. Казань 1909.

Брокъ, О. Очеркъ фізіологіи славянскої рѣчи. Спб. 1910. (=Энциклопедія слав. філологіи. Выпускъ 5.2).

Jespersen, Otto. Lehrbuch der Phonetik. III Auflage. Berlin—Leipzig 1920.

Sievers, Eduard. Grundzüge der Phonetik. Fünfte Auflage. Leipzig 1901.

Томсонъ, А. И. Общее языковѣдѣніе. 2 изд. Одесса 1910.

9. Надсилаючи матеріал, збірач повинен вказати, де й коли народився, де вчився, а також і подати свій освітній ценз.

1. Початки мови.

а) Жести.

Загальні уваги.

Спостерігаючи й описуючи жести якоїсь місцевости, треба брати на увагу всякі жести рук, ніг, голови, що висловлюють собою щось певне почуття, стан, волю, то-що. Де жести звязані з словами, там до описуваного жесту подати й відповідні слова.

Бажано дати й коротеньку характеристику особи, що її жести спостерігають, особливу увагу звернувши на темперамент (м'явий, спокійний, поривчастий та инш.) та на міру її інтелігентности.

Велику вагу матимуть спостереження над жестами сліпих і над мовою жестів німих, глухих та глухонімих.

Найбільше уваги дати таким пунктам:

1. Чи буває, що лівою рукою роблять які жести, замість правою рукою їх робити (прим. вказати на що, погрожувати, то-що)?

2. Як кличуть кого, чи кивають йому вказівним пальцем, чи иншим яким? А може усіма пальцями крім великого, або й цілою рукою?

Погрожують вказівним пальцем чи кулаком?

3. Чи вказівні жести направлені тільки на конкретні предмети, чи також і на абстрактні поняття?

Приклад. Кажучи, приміром, «Це ще *коли було*», чи підносять вказівного пальця, роблячи ним рух назад? Або кажучи «Це ще *колись буде*», чи не роблять вказівним пальцем руху наперед себе?

4. Звертаючися до кого з питанням, чи роблять питайний рух правою рукою, виставляючи її долонею хоч боком, хоч угору? А може виставляють обидві руки долонями боком чи вгору?

5. Наказуючи, погрожуючи, перестерігаючи, то-що, чи не роблять вказівним пальцем або кулаком руху наказу, погрози, перестороги.

порушуючи пальцем (або кулаком) ззаду наперед? Як наказ має в собі заперечення (приміром, «Щоб твого духу тут не було»), чи порушують вказівним пальцем або кулаком ззаду наперед чи з боку в бік?

6. Насміхаючися з кого, або сердячися на кого, чи прийнято йому «носа показувати», приставляючи великого пальця до носа й розмахуючи в повітрі усіма іншими пальцями, розчепіривши їх? Чи сердячися або насміхаючися, тичуть дулі? чи показують язика? Це явище поширене серед дітей, чи також і серед дорослих? серед кого більше, серед чоловіків чи жінок?

7. Чи на знак потакання кивають головою в прямовисному (вертикальному) напрямку, а на знак заперечення хитають головою в поземому (горизонтальному) напрямку, з боку в бік? Як потакують, чи простягають вказівного пальця, нахиляючи його згори додола, коли руку простягнуто поземо, і ззаду наперед, коли рука стоїть сторч?

Чи, стоячи, на знак гострого заперечення не роблять руху назад зігненими в ліктях і напруженими в м'язах руками? Лікті щільно стикаються з тілом, чи відстають від нього? Чи не відступають тоді ногою? Якою саме? Подати причини, що викликали гостре заперечення.

8. З якими жестами зв'язані форми ввічливости, пошани, прихильности, гостинности, приязні, любови, спочуття, жалісливости та інших позитивних почуттів однієї людини до другої? Записати слова, що йдуть у парі з певним жестом.

9. На знак згоди, поєднання (коли купують, продають, договорюються, то-що) чи вдаряють обидві сторони правими руками? Що тоді важуть? Описати докладно обставини.

10. Як чоловіки здоровкаються до кого, чи здимають бриля (шапку)? Тільки до чоловіка, чи також і до жінки? Чи здоровкаються тільки словами, чи й головою хитають?

11. Як вітаються, чи раз-у-раз подають собі один одному руки? Тільки чоловіки чоловікам, чи також чоловіки жінкам, жінки чоловікам і жінки жінкам? Якого приблизно віку діти починають за руки вітатися?

Одзначити, якого стану (селянин, козак, міщанин, то-що) і якої професії (швець, кравець, бондар, то-що) люди за руки вітаються.

12. Чи в розмові дуже розмахують руками? Хто більше, чоловіки чи жінки?

13. Якими характерними жестами виказують різні почуття: здивування, веселість, радість, сум, нещастя, понурість, гнів, ненависть, погорду, докір, сумнів, то-що?

Приклад. Як хто в якому нещасті, чи не хапається рукою або й обидвома руками за голову? Чи не вдаряє об поли руками? Не б'є собі в груди та инш.?

14. Чи буває в розмові, що й такі слова підсилюються взаївними жестами, які й без жестів добре зрозумілі?

Приміром, кажучи «блакитний», чи вказують на небо або на щось інше блакитне? Кажучи «дим», чи роблять пальцем рух кружляння, яким він в'ється? На слово «круглий» чи обводять пальцем круга та ин.?

Увага. В таких разях треба подавати цілі речення, вказавши який жест до якого слова прив'ядається.

15. Жести (головою, руками), що можуть замінити собою слова прим. потакування, заперечення, вказівні жести, то-що), чи частіше їх уживають без слів, чи з відповідними словами?

Увага. Тут треба брати тільки ті випадки, коли людині нічого не заважає говорити.

16. Описати й пояснити жести на такі поняття, що їх часом не хочуть називати словами; приміром, кажуть: «він трохи тее», прикладаючи вказівного пальця пучкою до лоба, — це значить: він п'яний, або: він ненормальний.

17. Описати й пояснити жести, що ними порозуміваються, коли хочуть, щоб третя особа не бачила й не чула розмови. Це буває, приміром, коли хто спить і не хочуть його збудити розмовою, коли є хворий у хаті, коли доводиться порозуміватися за чиймись плечима, то-що. Рухи треба описати в тому самому порядку, в якому вони йдуть, подавши до них і відповідні пояснення.

18. Описати й пояснити жести в різних дитячих грах. Приміром, у такій грі, як гра в короля. Діти вибирають короля й садовлять його, а сами відходять і радяться, придумують яку-небудь роботу, прим. доїти корову. Підходячи гуртом до короля, кажуть: «Здоров, королю!» — «Здорові були, діти! де ви були? — «У хліву». — «Що ви робили? Діти не кажуть, а тільки жестами показують, що доять корову. Король має відгадати. Тільки він скаже «Корову доїли», — усі розбігаються, а кого він зловив, той сідає за короля.

19. Які жести роблять молячися? Голова дивиться вгору чи в землю? Чи складені долонями руки зняті вгору? Чи може вільно простягають їх до неба, похитуючи ними? А може вони зігнені в ліктях та долонями вгору направлені? Чи лікті щільно стискаються тоді з тілом, чи може відстають від нього? Яких інших жестів уживають, коли моляться? Чи немає на певні молитви певних жестів? Описати жести, подавши й відповідні молитви та зазначивши, до яких слів які рухи стосуються.

Увага. Описуючи жести, що їх роблять молячися, доконче вказати, якої віри чи секти є особа, що її жести спостерігають: православний, уніят, католик, баптист, мальованець, то-що.

20. Чи на родинах, хрестинах, весіллі, похороні, закладчинах, що, обряди звязані з певними жестами? Описати жести, записати слова, що в парі йдуть із жестами.

21. Як присягають, чи виставляють самого вказівного пальця, чи вказівного разом із середнім складеного? Руку держать сторч чи по земо простягнуену? з якими іншими жестами звязана присяга? Навести й текст присяги, зазначивши, на які слова який робиться жест.

22. Описати жести, що їх роблять на різні замови (відшпигуючи приміром, від хвороби, переляку, вровів, щоб запобігти якого лиха, тощо). Подати й текст замови, вказавши, з якими словами який жест звязаний.

Чи буває так, що самими жестами лічать хвороби (прикладуючи руки, приміром, до хворого місця, обводячи довкола хворого місця чи довкола самого хворого рукою)? Описати й пояснити жести, зазначивши, до якої хвороби який жест прикладають.

Які жести роблять на грім, блискавку, як сонце міниться, як проганяють велику хмару, то-що? Які слова приказують до них?

Які жести звязані з різними повір'ями?

Приклад. Щоб капуста головата вродилася, обіймають собі голову руками.

Які слова приказують?

23. Описати, які є символічні жести, що вони означають і як їх пояснюють. (Прим., що означає колихання ногами? правою? лівою?). Які жести і через що вважається за гріх робити?

24. Описати й пояснити умовні жести серед дітей.

Приклад. Діти, щоб показати, що вони з кимсь у сварці, а вже з ним говорити не хочуть, чи не показують йому мизинного пальця лівої руки? І навпаки, на знак замирення чи не показують складених разом вказівного та середнього пальця правої руки?

25. Звернути увагу, чи в жестах (здебільшого колових) має значіння напрям жесту, — із сходу сонця на захід, з заходу на схід; чи має значіння форма жесту, — простою чи кривою лінією; рука якою роблять жест, — правою чи лівою рукою.

26. Якими характерними жестами визначаються у Вас люди різних професій: шевці, кравці, бондарі та ин.? Описати їх і пояснити.

27. Описати жести (рук, пальців, голови, ніг, тулуба), що ними порозуміваються глухі, німі й глухонімі з собою і з говорючими, і пояснити їх. Звернути увагу, чи є яка різниця в їх жестах одного значіння, коли вони порозуміваються з собою і з говорючими. Особливу увагу дати їх жестам на абстрактні поняття, прим. поняття: сьогодні, вчора, завтра, коли, бути та инш. Точно вказати на порядок

жестів, як вони йдуть один по одному, щоб віддати цілу думку. Приклад. Глухонімиий хоче віддати думку, що її говорючий так висловить: батько дав мені яблуко. Він вказує раніш на яблуко, потім робить жест, що має означати батька, — обрисовує, прим. бороду, — і тоді вказує на себе. Отже порядок виходить такий: яблуко, батько, я.

Як бува глухонімиий або німиий видають які крики, нерозчленовані звуки, то вказати з якими і якого значіння жестами вони звязані і до яких розчленованих звуків вони наближаються. Де можна, то й вказати, якими мовними органами і як глухонімиий їх утворює.

Увага. Описуючи й пояснюючи жести німого чи глухонімого, зазначити, де він виховується, серед глухонімиих чи серед говорючих; чи він зроду німиий, глухонімиий, чи по якій хворобі, якій саме, і коли це йому сталося.

28. Який є загальний характер жестів у Вашому селі: поривчастий, енергічний, спокійний, млявий?

29. Які назви дають у Вас різним жестам? Приміром, «руки перебувати» на знак згоди, поєднання.

б) Міміка та жести, що звязані з різним почуттям і станом.

Загальні уваги.

За об'єкт до спостережень над різними моментами міміки та звязаними з нею жестами й звуками найкраще взяти одну певну людину з нормальним обличчям, вказати її вік, описати її риси, зазначивши, між иншим, які в неї брови, шнурочком чи дугою. Описати, де і якими напрямками йдуть зморшки. Описати й темперамент. Де є змога, то й точну фотографію подати.

Як-що не дається різні моменти міміки на одній спостерігати людині, то можна за об'єкти до окремих спостережень брати різні особи, подавши й тут докладний опис їх фізіономій або й фотографії.

Найцінніші моменти, щоб спостерігати мову людської міміки та звязані з нею жести й звуки, бувають, коли особа, що править за об'єкт до спостережень, особливо схвильована, коли певне почуття чи стан доходять що-найвищої міри.

Описуючи міміку, найбільшу увагу треба давати ротовим, очним та лобовим м'язам (мускулам), а саме, вказати, в яких напрямках укладаються зморшки довкола рота, очей та на лобі; чи ротові кутки (обидва кінці рота) опущені, чи йдуть угору; чи у внутрішніх (коло носа) та зовнішніх очних кутках і під очима шкура морщиться; чи зморшки на лобі укладаються позою (горизонтально) в усю шир лоба, чи тільки на серединній його частині, чи може прямовисно (верти-

кально) на перенісці, стягуючи внутрішні (коло носа) кінці брів, і, на рещті, чи кінці брів внутрішні та зовнішні опускаються чи вгору підносяться. Певну вагу мають і носові м'язи. Ближчі вказівки дадуть нижче наведені питання.

Даючи опис міміки і зв'язаних з нею жестів та звуків, треба дещо вказати й на *причини*, що викликали дане почуття й стан.

Цінний матеріал до міміки й природних звуків на первісні почуття можуть дати недоумки.

Найбільше треба мати на оці такі моменти.

1. Яку міміку викликає в лиці щось дуже *неприємне на смак*? Чи очі заплющуються, стягуючи шкуру у внутрішніх очних кутках (коло носа), брови стягнені, утворюючи на перенісці прямовисні зморшки, горішня губа йде вгору, що зуби видно, ротові кутки низько опускаються? Чи рот розмикається так, що горішні зуби стикаються з долішньою губою, чи може ширше? Чи язика не висовують? Чи ніздрі не звужують, опускаючи носові крила, наче-б хотіли спинити доступ повітря в ніс? Які звуки видає тоді людина? Чи вони не зв'язані з раптовим видихом повітря? Які жести тоді роблять? Руки стиснені кулаками, чи пальці розчепірені?

2. Чи різниться і чим саме різниться міміка на плач від наведеної в 1-му пункті міміки на *неприємний смак*?

3. *Горе, сум, понурий стан*. Як хто у горі, тяжко сумує, або йому на плач береться, чи ротові кутки й долішня щелепа низько опущені, що обличчя видовжується? Чи губи міцно стягуються дугою, долішня губа злегка наперед випинається, підборіддя морщиться й дрижить? Внутрішні кінці брів потовщуються й угору підносяться, утворюючи поземі зморшки на лобі по-середині, а не в усю шир? Чи голова опущена? Спина згорблена?

А може рот трохи розтулений, ротові кутки злегка опущені, голова трохи назад закинена, а ніздрі роздимаються й дрижать?

Які жести тоді роблять?

Звернути увагу на міміку в дитини, коли вона в понурому, капризному настрої. Горішня губа ховається тоді під долішню, чи може обидві губи наперед випинаються?

4. Чи на почутті гострої *відрази, огиди* очі примружуються і один з ротових кутків низько опускається, розмикаючи один бік рота? Який бік: правий? лівий?

Чи не роблять тоді жесту руками, наче обтрушуючи одягу, або наче обтираючи з огидою руку об одягу? Чи цей жест однаково поширений між чоловіками, що й між жінками?

Чи на вираз огиди голос тремтить? Які вигуки людина тоді видає?

5. Як хто відчуває гострий *фізичний біль*, чи спіплює зуби, чи морщиться йому перенісся прямовисними зморшками й широко розкриті очі люто дивляться перед себе? Ротові кутки опущені і рот міцно стиснений стягненими губами, чи губи розмикаються, що видно спіплени зуби? А може долішню губу прикушено горішніми зубами? Долішня щелепа висунена наперед, чи положення її нормальне?

Які звуки людина тоді видає і які жести робить?

6. *Лють, гнів*. Як хто дуже *злий, лютує*, чи горішня губа йому вгору підноситься, що зуби видно? Чи губи тремтять? А може вони міцно стиснені або прикушені? Зуби йому спіплени чи розімкнені? Чи скрегоче зубами? Чи внутрішні (коло носа) кінці брів опускаються, морщачи перенісся прямовисними зморшками? Чи ніздрі надимаються, дрижать? Чи розмикаються широко очі, наливаючися кров'ю, а очні м'язи набрякають? Чи члени тіла тремтять? Людина червоніє чи блідне? Чи буває, що від лютого гніву сльози виступають? Чи тіло й голову просто держать, осаджуючи назад плечі й затискаючи кулаки? А може голова назад одкидається, або наперед випинається? Чи руки одкидаються назад із стисненими кулаками, чи може простягаються наперед із розчепіреними як пазури пальцями? Чи не тупають ногами, не б'ють кулаками в груди? А може дряпають розчепіреними пальцями груди?

Чи дихання перериване? голос хрипкий? Чи не буває, що дихання довго стримується і раптом зірветься приглушений вигук? Які звуки тоді видають? Чи не буває, що лють одбірає дар слова?

7. Чи на почуття *зненависти* брови спущені й стягуються до перенісся, утворюючи глибокі прямовисні зморшки на йому? Чи кліпавки (віка) тільки на половину спущені, чи зовсім очі заплющені? А може очі так розплющені, що горішньої кліпавки не видно? Чи ніздрі роздимаються? Чи рот спіплений? Чи прикушують горішню або долішню губу? Чи губи скошуються в бік? Голова висовується наперед, чи вгрузає межі плечі?

8. На вираз *зневаги, погорди, презирства* чи голова злегка закинена назад, губи зімкнені, а ротові кутки опущені? Губи зімкнувшись творять наче півколо, чи може вони вперед випинаються? Чи очні кліпавки опущені, а очі дивляться погордою? Чи не звязане це почуття з раптовим видихом? Які звуки тоді видають?

9. *Глум, знущання*. Як хто з кого гостро глузує, знущається, чи відхиляє назад голову, здвигає бровами, кліпавки злегка опущені? Чи перекривлено рота так, що ротовий куток опускається, а горішня губа вгору йде, показуючи ікло саме з того боку, де стоїть людина, що її на глум беруть?

10. *Здивування.* Як хто дуже *здивований*, чи не підносяться йому вгору брови заокруглившись, лоб у всю шир морщиться, рот широко розмикається, долішня губа опускається, горішня стягується, стає тонша, очі широко розкриваються, «вирячуються»? А може крім поземих на лобі зморщок набігають і прямовисні зморшки на перенісся? На як довго дихання задержується? Чи буває, що від здивування не можна й слова вимовити? Якої форми прибірають тоді губи: на літеру а, о, чи у? Якими вигуками виражається здивування? Якими жестами виказується здивування: чи підносять вказівного пальця? чи розводять руками? чи заломлюють руки, пальцями їх сплівши? А може простягають руки просто перед себе долонями наперед, наче боронячися від чого? Чи рука (яка саме?) або й обидві руки до серця притиснені? Чи прикладають руку (яку саме?) або й обидві руки до щік? Чи похитують головою з боку в бік або згори вниз? Чи відступають перед об'єктом, що викликав здивування? А може є й інші які жести?

11. *Жах, переляк.* Відповіді на цей пункт дати на ті самі питання, що їх у попередньому пункті виставлено. Крім того: чи ніздрі надимаються? чи від жаху й переляку шийні м'язи й шия спереду морщяться? Чи людина від жаху, переляку тремтить? Що саме тремтить: голова? губи? руки? все тіло? Від жаху бліднуть чи червоніють? Чи волосся на голові стає дуба? Чи шкура стає «гусяча»? Чи виступають великі краплі поту на лобі? Чи руки обхоплюють голову? Тіло випинається наперед чи відкидається назад?

12. *Острах.* Як острах кого бере, чи здіймаються високо брови на лоб набігають поземі зморшки? Чи щелепи клацають одна об одну, а ротові кутки відтягуються додолу так, що обидві губи щільно притискаються до зубів? Чи долішня щелепа випинається наперед? Чи втягується голова поміж високо підведені вгору плечі?

13. *Бадьорість, веселість.* Як хто відчуває щось фізично приємне (щось добре на смак, свіже повітря, приємний дух, лоскотання, то-що), або як хто взагалі у веселому настрої, чи блищать йому очі, брови злегенька вгору зняті, лице рівне і тільки під очима маленькі брижечки, ротові кутки злегка назад одтягнені, а губи нецупко одна до однієї пристають? Чи випростується йому все тіло, високо підводиться голова, напинаються ребра й крижі?

14. *Сміх.* Як хто сміється, чи морщяться йому зовнішні кутки очей (що коло скроні)? Чи роздимаються ніздрі? Чи рот йому широко розімкнений, як на літеру а? чи з боків трохи стиснений, як на літеру о? А може ротові кутки вгору злегка підносяться і рот розмикається, як на літеру і або е? Які звуки сміху людина видає: га-га-га. го-го-го, ге-ге-ге, гі-гі-гі, чи инакше? Чи виступають від щільного сміху сльози на очах?

Чи сміючися людина притулює руки до серця? Чи може береться руками за боки, за черево?

Чи не буває, що особа, яка взагалі усім ротом сміється, нешироко усміхаючися, сміється тільки одним боком рота?

15. Чи легко викликати сміх і сльози? Одзначити цей факт окремо серед чоловіків, жінок, дітей?

16. Як хто в *безпорадному стані* або *не знає чого*, чи не підносить він злегка брови, не здвигає плечима, не простягає руки наперед себе пальцями вниз або долонями вгору, так що лікті, утворюючи прямий кут, дуже близькі від тіла, або й стикаються з тілом?

17. Як кому стає *сором*, чи він опускає голову, чи в бік її нахиляє? Чи від сорому червоніють? Чи буває так, що й шия й вуха червоніють? Чи від сорому загикаються?

18. *Увага, роздум*. Як хто в глибокій роздумі або уважно на щось дивиться чи слухає, чи брови йому вгору підносяться, лоб морщиться в усю шир, очі розтулюються, а губи трохи відстають одна від однієї? А може внутрішні кінці брів потовщуються стягуючись, і на перенісці утворюються прямовисні грубі зморшки? Чи стягнена тоді шкірка під внутрішніми кутками очей? Чи в таких разях не заплющують одно око? Яке саме?

Чи уважно прислухаючися до чогось, не заплющують міцно очей, здвигаючи брови на перенісці? Чи схиляється голова на той бік, звідки йдуть звуки? Чи розтулюються трохи губи?

19. Чи почуття вини, хитрість, ревність даються мімікою пізнати? Як саме?

20. Як хто робить якусь роботу якимсь знаряддям (прим. стриже, ріже, то-що), чи не робить він і ротом такі рухи, що нагадують його роботу? Ріжучи, приміром, ножничками, чи не роблять і щелепами руху різання, змикаючи їх і розмикаючи?

Описати такі рухи й роботу та знаряддя, що викликали ті рухи.

21. Чи буває, що одна особа, дивлячися на другу, переймає на себе міміку її, коли та говорить, сміється, плаче, кривиться то що? Чи не порушують тоді губами, як та особа, що говорить?

22. Якими епітетами та виразами характеризуються різні відтінки вдачі: поривчастість, веселість, апатія, повільність та інше?

23. Записати, які є спеціальні назви на різні жести, міміку.

24. Чи є які легенди, повір'я, що звязані із зрослими бровами, кривим ротом, кривим носом, ненормально поставленою головою, нервовим здриганням голови, лица, то-що? (Кажуть, приміром, як у кого на перенісці брови сходяться, той буде нещасливий).

25. Записати всі ті приказки, порівняння, вирази, що вказують на міміку та жести, що їх викликало певне почуття чи стан.

Приклади. Губу закопирити, віддирати губи (розсердитися). — Оддув губи, як капиці. Носом крутити, ніс завернути, кирцу гнути (з погордою дивитися, гордувати). Квасити губи (незадоволеному бути). Ніс під себе попустити (засоромитися, збентежитися). Дрижаки їсти (боятися). На душі похололо, в литвах застигло (переляк). Радий, аж скаче; злий, аж крутиться. Далі, такі вирази, як: очі вирячити, зуби вищирити, в груди себе бити та інші.

Подаючи такі вирази, порівняння, приказки, треба пояснити, яке почуття їх викликало.

в) Природні, перекличні (ономатопоеичні) та інші первісні вигуки.

Увага. Вигук треба подавати так, як його вжито, тоб-то де окремим вигуком, де цілим вигуковим зворотом, а де й реченням, у якому є даний вигук. Звертати увагу на те, скільки разів вигук повторюється, прим. ай! ай-ай! ай-ай-ай!

1. Якими вигуками виказують у Вас:

а) *плач*, прим. угу! чи инакше?

б) *горе*: леле! лелечко! вайло! чи ин.?

в) *стогін*: ге! 'ух! 'ех! бле! 'о! 'ох! 'а! чи ин.?

г) *гидоту, відразу, огиду*: гій! игі! агій! we! ху! хи! хве! пху! пхе! чи ин.?

г) *біль*: 'ай! 'ой! яй! чи ин.?

д) *досаду*: тьху! ей! чи ин.?

е) *нетерпіння, незадоволення*: 'ет! 'ат! пек! чи ин.?

є) *здивування*: ах! яй! йо! у! ух! о! бле! owwà! ogó! egé! we-we! ага-га! дій! ійон! чи ин.?

ж) *легке здивування, сумнів*: гм! те-те-те! та-на-на! чи ин.?

з) *жах, переляк*: 'а! 'ах! 'ай! чи ин.?

и) *радість, задоволення*: ге! гей! гой! гб! гбса! тра-да-да! гійе! чи ин.?

і) *сміх*: га-га! га°-га°! ха-ха! го-го! хо-хо! гі-гі! хі-хі! ги-ги! хи-хи! ге-ге! хе-хе! вих-вих! чи ин.?

та інші почуття й стан?

2. Які вигуки означають у Вас питання (прим. га?), потакування (прим. egé! agà! alé!), заперечення (прим. і!), заборону (прим. зась!)?

3) Яких вигуків уживають, як гукають і відгукуються (прим. ге́йку! ге-ле-геу! гоу! агоу! агось! чи ин.)?

4. Яких вигуків уживають у Вас на поняття: іди сюди (прим. га-ле!), візьми, візьміть (прим. на! нате!), дай, дайте (прим. ке! кете!), тихше (прим. шш! ша! ча! джа!), стривай (прим. цур!), біжи (прим. кач!), іди звідсіль (прим. геть! вар! дзу! ціп! цур!) та ин.?

Яким вигуком кричали раніш і тепер кричать у Вашому селі чи містечку нічні сторожі?

5. Якими вигуками співають у Вас мелодії без слів (прим. та-та-та! ля-ля-ля! ла-ла-ла! та ин.)? Якими вигуками співають приспиви до пісень (прим. гу-ха! го! дуду! та ин.)?

6. Якими вигуками передають у Вас звуки, що їх видає різна тварина?

Приклади. Собака, коли гавкає: гаў-гаў! аў-аў! коли гарчить: аўурр! гирр! як вие: аўу! Щеня: цяу-цяу! дзяу! скугу! скаўу! чи ин.? Кішка: няу! вау! мяу! мау! і ин.? Корова: му! Кінь: 'гага! гига! Свиня: рох! хру-хру! Порося: куві! кувік! Вівця: ме! бе! Ягня: мекеке! Півень: куу-ріку! куваріку! Курка: ко-ко! кво-кво! куд-куд! як перелякається: кирр! Качка: ках! ква-ква! Гуска: ге-ге-ге! гел-гел! Голуб: вава-ўурр! бруку! агу! абруку! буркуку! Соловейко: тьох! тьорорбх! Горобець: жу! джу! Перепілка: хаўу! Зозуля: ку-ку! Пугач: пугу! Деркач: дер-дер! Жаба: кум! ква-ква! Муха, бджола: дзз! джж! та иншої тварини звуки.

Увага. Як що в одній місцевості одну тварину не одним вигуком перекликають, а кількома, то вказати, коли яким вигуком перекликають тварину.

Записати й загальні вигуки, що ними перекликають не одну тварину. Прим., вигуки цінь-цінь! цвірін! вказують взагалі на пташине цвірінькання.

7. Якими вигуками перекликають русалок та инші демонічні сили (прим., русалок перекликають: калі-буд!)?

8. Якими людськими словами виражають пташине та иншої тварини звуки?

Приклад. На Черкащині діти кажуть, що ластівка, прилетівши з вірію, кричить:

Яг була' восині,

то стояли стогі.

Го'ло'вані, чиривані

пириіли, пирилүцили. (Див. інтонацію на ст. 7).

Записати й казочки, що там людськими словами виражено тваринні звуки.

Приклад. Зозуля й ворона. Святий Юрій запопав коня на пасовищі, сів на нього й поїхав. Тее бачили зозуля й ворона. Зозуля кричить: ку-пиу! ку-пиу! А ворона каже: ні, вкращау! вкращау! (Запис. І. Верхратський).

Увага. Як відомо, хто автор таких віршиків і казочок, то підписати під віршиком чи казочкою його ім'я, прізвище, скільки йому літ і з якої він місцевости.

9. Якими вигуками звертаються до різної тварини, як кличуть її, проганяють, женуть, спиняють, направляють в той чи инший бік і т. ин.?

Увага 1. Звернути увагу, чи нема різниці у вигуках, коли звертаються до самця, до самки й до малого.

Увага 2. Одзначити, чи буває різниця у вигуках, коли до тварини звертається жінка, а коли чоловік.

Увага 3. Чи нема різниці у вигуках, якими звертаються до тварини, коли вона близько й коли далеко?

Увага 4. Чи нема різниці у вигуках, коли звертаються до однієї тварини, а коли до багатьох?

Увага 5. Крім вигуків, що ними звертаються до поодинокі тварини, взяти на увагу й загальні вигуки. Прим. наказ, щоб уся рогата скотина верталася: пшке-не! Усе свійське птаство проганяють одним загальним вигуком: акішш!

Увага 6. Буває, що до тварини звертаються цілими вигуковими зворотами. Коли, прим., пастух скликає стадо цупів, то вигукує: «Гей! цо! балабій! цо-цо! балабій-цо!» В таких разях треба подавати цілі вигукові звороти, взявши їх у лапки (« »).

Приклади. Собаку кличуть на! ня-ня! цу-цу! і ин., проганяють: чіпа! 'аціба! 'афон! і ин., нацьковують: гець! джий! кис-кис! гуджга! кусь! усь! і ин., Одзначити, якими вигуками ловці нацьковують собаку на звірину.

Кішки кличуть: кіць-кіць! каця! і ин., проганяють: 'адзус! 'акотá! а псік! прісь! і ин.

Свиню кличуть, як вона недалеко: ваць! вацьо! паць-паць-пацьо! гудзь-гудзь! цьонь! купь-кой! тусь-тусь! цьоу-цьоу! кабась! кець-кець! і ин., кличуть, як вона далеко: чки-чки-чки! чке-чке-ччоу! і ин., проганяють: гавс! чу! 'аля! 'ацю! 'аря! 'асаля! 'аціба! і ин., заганяють у хлів: люлю-сю! як женуть: всі! са! 'аса! цюць! цю! і ин.

Коня вличуть, як він близько: кось-кось! пршьо! і ин., як далеко: всьоу! і ин., женуть: ци! і ин., поганяють: но! ньо! вйо! чала! ча! гйття! гіра! і ин., направляють у правий бік: гайта! гётта! гётта і ин., у лівий бік: віста! віштя! і ин., спиняють: тпRRу! пRR! і ин.

Корову вличуть: цо! цізю! бинь-бинь! телу́сь-телу́сь! телóх-телóх! лось-лось-лось! і ин., женуть: се! і ин.

На *вола* кричать: направо — ча! цабе́! го́йсь! пту́ча! і инш., наліво: соб! ге́йса! ге́йс-бе́рта! і ин., вперед: ге́йс! і ин., спиняють, коли буцається: де! і ин.

Теля вличуть: бі́ццю-бі́ццю! биць-биць! ті́зю! і ин., женуть: вуч! і ин., відганяють від корови: а лю́шки! а лі́шки! аве́ць! бі́шки! луч-луч! пту́ць! і ин.

Вівцю вличуть: бир-бир-биру! ба́зю-бе́! шу-шу-шу! шу́та-шу́та-бе́! і ин., скликають стадо: не́дзька! і ин., вличуть вівцю, що вперед забігла: пррст! і ин., проганяють вівцю: 'агаля́! 'аря́! гелля́! і ин., женуть стадо: 'аку́ш! 'абі́рр! 'ати́ш! треш! і ин., поганяють: гись! цік! і ин., переганяють з одного приміщення в друге: рист! і ин.

Леня проганяють: пRRу́ту! 'абазы́ і ин.

Козу вличуть: кізь-кізь! ке́дзі! вцьо́! ци! і ин., женуть стадо: ці! і ин., пастух кричить, щоб додому вертати: крьо-но! і ин., пастух скликає стадо цалів: «Гей! цо! балабій! цо-цо! балабій-цо!»

Усій рогатій худобі дають наказ назад вертати: шшке-не! і ин.

Зайця женуть: ватя́! і ин.

На *хижого звіря* кричать: туй! тю! гутю́! тютю́! гій! і ин.

Птаство.

Курку вличуть: ціп-ціп! ціпу́-ціпу́! гись-гись! путь-путь! тю-тю-тюррр! кур-кур! цяп-цяп! і ин., проганяють: 'агу́ш! 'акі́ш! уш! вшш! гиш! і ин.

Курча як дуже маленьке, то вличуть: тки-тки-тки! і ин., як більшеньке ціп-ціп-ціп! і ин.

Гуси вличуть: гусь-гусь! гуся-на! і ин., женуть: галя́! гиля́! гуля́! гуч! і ин., проганяють: 'агу́! 'агі́л! і инш.

Качку вличуть: тась-тась! тасю-тасю! шуть-шуть! пуль-пуль! і ин.

Индика вличуть: кур-кур! пуль-пуль! і ин., проганяють: акур! і ин.

Голуби вличуть: гґулі-гґулі! і ин., проганяють: 'адґузы! і ин.

Гуси, качки, голуби проганяють одним загальним вигуком: галà! і ин. Усе свійське птаство проганяють одним загальним вигуком: акиш! і ин.

Хижі птаство проганяють: шґуги! шґугу! гая! гай-гай! і ин.

10. Якими перекличними вигуками виражають шелести, що їх видають різні предмети, стикаючися з собою, вдаряючися об себе?

Увага. Записуючи перекличні вигуки такого характеру, доконче вказати, які предмети, стикаючися з собою, видають даний шелест, з якого вони зроблені матеріалу, чи даний вигук означає звуки раптові, одноразові, чи повільні, вількаразові.

Приклади. Удари долонею по твердому: хляп! хльоп! ляп! льоп! лоп! лап! фрас! мац! і ин. Хапання руками: тьоп! хоп! хап! хват! цуп! хіп! черть! і ин.

Одноразовий удар твердого об тверде: цок! цок! стук! гук! пуку! грюк! гряз! торбх! чбко! (стук від підків по камінню), брик! (стук ногою по землі) і ин.; тикнення чимсь гострим тонким: тик! штрик! і ин.; дзьобання: дзюб! дзьоб! влюв! і ин.; скання: гець! гоц! гоп! гуц! свіць! свік! свакіць! шиць! і ин.

Падання твердого на щось тверде: глухий звук — гугґуш! гуп! бусь! бух! і ин.; швидко падання з ясним звуком — беркіць! буртісь! пудь! гургґуц! хроп! хрьоп! хряп! і ин.; як падає щось, аж луна йде — тарра́х! тарра́х! і ин.; падання твердого на м'яке — бебех! шелеп! і ин.

Стук від їзди возом: тру́хи-тру́хи! і ин., каретою — тюрю́! і ин. Як сиплеться по чомусь твердому горох, намісто то що: гур-гурр! тирр! і ин.

Хрустіння, відламування: хруп! хрус! хроп! хрум! і ин.; тріскання: лулґусь! лусь! і ин. Штурханья: штґурв! тоґк! шторх! тиць! пхиць! пхиць! і ин. Різання: чіки-чіки! черк! і ин.

Шпурханья: кабу́рх! кидь! швиг! швирдіць! і ин.

Легке шелестіння (листя то що): шам! шеелст! чах! і ин.

Шелести від крил більших птахів: ффр! фурр! пурх! шурх! хур-хур! пиррх! і ин.

Просовування: тись! шургіч! шусть! шутулуць! і ин.

Металічні звуки: дзвґяк! брязь! і ин.; великий дзвін: бом! боу! беу! клем-бом-клем! бала́м-бала́м! і ин.; великий дзвін разом з малим: дзе-

ень-бом! і ин.; звук струни: брень! бринь! брунь! і ин.; скрипка: тіль-тіль-тіль! і ин.

Різні слухові вражіння від води чи иншої рідини: як падає щось у воду — шуль! плюсь! бульк! боўть! шуббўсть! хлюп! і ин.; вода падає краплями — кап! і ин.; як зразу вливають багато води у щось — жбух! і ин.; вода тече цівкою — дзюрр! і ин.; вода з пляшки летється — буль-буль! і инш.; як розжарене залізо у воду кинути — пшш! пшик! і ин.; страва випить — торорр!

Вітер: поривчастий — буррх! і ин., вис — гу! і ин., як хлюстати батогом, різкою — хльос! хльость! хлясь! дж! джиг! дзиг! і ин.; свист — ф'ю! хвіть! і ин.

Як їдять рідке: сьорб! хлип! і ин.; нерідке — плям! ням! і ин.

Губами цмокають: цмок! чмок! і ин. Чхають: пчих! чхи! чих! і ин.

11. Записати й пояснити значіння вигуків, що мають в основі зорове вражіння, прим. миль-миль! (мигтіння); теліп! (похитування); блись! блим! блик! глип! (розмикання й замикання очей) і т. ин.

12. Записати й пояснити ті приказки, що мають у собі перекличні звороти, прим. *Курзю-верзю* — горохова каша (як хто нісенітницю скаже). *Тир-тир* возуляста (як жіноцтво походилося і лементує). *Буль-буль* і я там був, мед-горілку пив (буль-буль — вражіння від того, як «мед-горілка» з пляшки летється).

13. Записати легенди про те, хто і як навчив людей говорити. Якою мовою говорили перші люди з собою? з богом? з тваринами?

14. Як пояснюють різні хиби у вимові, приміром, загикання, шепелявість, гугнявість, гаркавість, то-що? Записати всі оповідання й повір'я, що сюди стосуються.

15. Які епітети й прозвища дають людям у звязку з їх голосом, манірою говорити, хибами вимови? Записати порівняння й приказки, що сюди належать.

Приклади. Говорить, як з бочки (басом). Говорить, як неживий, як три дні хліба не їв, як спить (так мляво) і т. и.

«Рикало» кажуть на гаркавого; «жабоніти» кажуть, коли жінки пошепки й невизначно з собою розмовляють; «weweкають» кажуть на глухих, як вони, порозуміваючися з собою, видають звуки, близькі до we-we, ye-ye.

16. Які легенди знає нарід про походження мови в людини й тварини взагалі і в кожній тварини зокрема? Чи вмiла колись тварина

говорити людською мовою? Всяка тварина чи тільки деяка? Через що тварина перестала говорити людською мовою?

Чи є ще й тепер такі дні (свята), коли тварина говорить людською мовою? Всяка тварина чи тільки деяка? Яка саме і якою мовою? Чи всяке розуміє тоді мову тварини, чи тільки дехто? Хто саме?

З якими повір'ями звязані звуки, що їх тварина видає?

17. Як пояснюють собі люди ті вигуки, що ними звертаються до тварини? Чи можна звертатися до тварини не тими вигуками, що до неї завжди звертаються, а такими, що до иншої тварини звертаються? Як не можна, то через що? Яка кара за це буде і від кого?

г) Дитяча мова.

Загальні уваги.

Увага 1. Матеріал до дитячої мови треба подавати на кожну дитину окремо.

Увага 2. Записати, коли й де (село, повіт, губернія) дитина народилася, на що слабувала й слабує, національність і роки батьків, на що вони слабували й слабують. Особливу увагу звернути на хибі їх вимови (шепелявість, гаркавість, гугнявість, то-що). Вказати, чи дитина виховується в оточенні тільки дорослих, чи також і дітей і якого саме віку. Описати хибі в мові в дітей і в дорослих, що в їх оточенні дитина виховується.

Увага 3. Дитячу мову треба записувати, починаючи від самого дня народження дитини й кінчаючи тим періодом її життя, коли вона як слід починає вимовляти всі звуки рідної мови.

Увага 4. Записи треба робити хронологично, пояснюючи й датуючи, оскільки це дається, кожний новий жест, нову міміку, кожний новий звук, нове слово або нове значіння старого слова.

Увага 5. Описуючи дитячі жести й міміку, треба вказати на стан дитини в даний момент: спокійний, схвилюваний, радісний, понурий і т. ин., на почуття: приємні, неприємні, то-що. Подати причини, що викликали певний стан чи почуття.

Увага 6. Описуючи дитячу міміку, особливу увагу звертати на брижечки довкола ротика й очей.

Увага 7. Дитячі звуки й слова треба записувати не тільки такі, що відоме їх значіння, а й такі, що не відомо, що вони означають. У таких разях треба описати міміку й жести до тих звуків і слів, і вказати їх загальний характер, — приємний, неприємний, спокійний, схвилюваний, то-що. Вказати й на причини, що викликали даний стан.

Увага 8. Коли дитина починає вже говорити, то точно передати, як вона по своєму переймає слова від дорослих. Вона, приміром, чує «молочк^б», а передає «л^бцько», «м^бцько», «цько». До слова, яке вона чула від дорослих, подати їй відповідно перейняте слово, не забувши їй наголос поставити. Тут точно вказати, якою мовою дорослі говорять з дитиною, дитячою мовою чи мовою дорослих. Якщо з дитиною говорять дитячою мовою, то насамперед треба подати справжнє слово, далі форму слова, що її дорослі вживають у розмові з дитиною, одзначивши, чи це є загально вживане дитяче слово, чи індивідуальне дитяче слово, що його дана дитина вживає, і нарешті, дати ту форму слова, як дитина його перейняла.

Увага 9. Одзначити, які слова дитина легко переймає і яких її треба довго вчити.

Увага 10. Як серед дитячих звуків є такі, що дорослому важко їх вимовити і що їх не можна на письмі передати нашою транскрипцією, то треба дати приблизну їх вимову, а де можна, то й описати їх артикуляцію.

Увага 11. Одзначити, які слова дитина взяла від оточення, а які сама собі витворила. Дати їй відповідні до слів пояснення.

Увага 12. Дитячу мову передавати не тільки окремими звуками або словами, а й цілими реченнями, точно заховавши порядок слів.

Приклади. «Г^ага с^ябу гам»—курка ззіла хліб. «М^ама піс^я баз^яяй»—мама пішла на базар. Подати їй слова пісень, що діти співають, віршиків, зіставивши їх із відповідним правильним текстом. Приклад: «По-переду Дорошенко» один дволітній хлопчик співає: «А па п^е пе пе бу Дасієн^к».

Увага 13. Прислухатися до оповідань про дитячу мову в селі і записати людські міркування про неї.

Крім поданих уваг особливу увагу звернути на такі моменти в дитячій мові.

1. Як дитина ссе, чи вона самими губками держить грудь у роті, чи язичка підкладає між долішню губу й грудь? Як дитина зубки дістає, чи міняє вона спосіб ссати? Як саме?

2. Якими приблизно звуками немовлятко плаче (прим. аа—аа, ʔа-ʔа, уа-уа, ʔа°-ʔа° і ин.)? Якими звуками сміється (а-а-а, і-і-і)? Описати міміку в дитини, коли вона плаче й сміється. Які рухи вона тоді робить голівкою, ручками, ніжками, тільцем?

3. Описати міміку немовлятка на солодке, кисле, гірке. Які воно тоді звуки видає?

4. Описати дитячу міміку, жести й звуки, коли дитина раптом чогось лякається, коли раптово зрадіє, коли боїться, сердиться.

5. Як малесенька дитина відчуває щось приємне, радіє, чи вона раз-у-раз видає один якийсь загальний звук на всі приємні почуття (прим. а-а-а, ба-ба-ба чи інакше), чи раз такі, а раз інші? Те саме відзначити, коли дитина відчуває щось неприємне, сердиться.

6. Записати звуки, що їх немовлятко видає, говорячи з собою. Звуки передавати цілим рядом, як їх дитина вимовляє, точно відзначивши, який звук дитина довго вимовляє, перед яким довше задержує в собі повітря.

Приклад. Дев'ятимісячна дитина, лежачи собі спокійно, грається ніжками й таке проказує: *дей-де-дей, гей-ге-гей*, да, сильно артикулюючи *д*, а далі, задержавши дух, уривчасто *да* з сильним наголосом.

7. Як матері передають звуки немовлятка (прим. *агу, га-га, бль-бль-бль* та инш.)?

8. Як дорослі знають, чого дитина хоче, коли вона ще не говорить? Чи дитина певними звуками (і якими саме?) вказує, чого їй треба, чи рухами? Приміром, дитина як хоче, щоб її гоїдати, підноситься й опускається, вказуючи цим на рух гоїдання, оченята блищать, ротик розімкнений, дихання уривчасте.

Описати, що певні рухи (голівкою, ручками, ніжками, тільцем) в таких разях означають. Описати й міміку.

9. Описати яких рухів і міміки виучують дитину дорослі. Приклад: виучують лякати, — дитина тоді вся напружується, червоніє, широко розмикає очі, стискає кулачки і видає звуки *их! г! у!* Чи в таких разях дитина сама від себе звуки видає, чи її їх виучують?

10. Чи дитина, не вмючи ще сама вимовити певного слова чи цілого вислову, розуміє його, коли до неї звертаються з ним? Подати що-найбільше таких слів і цілих висловів.

11. Яке є перше слово, що дитина вимовила? Чи дитину навчили його, чи вона його сама почула в розмові дорослих? Чи вона того слова вживає в тому саме значінні, що й дорослі, чи в іншому?

12. Скілььома складами дитина вимовляє такі слова, як *мама, баба, папа* та інші? Чи одним складом *ма, ба, па*? двома? трома: *мамама, бабаба, папапа*? Чи може цілим рядом складів?

13. Записати, які звуки дитина почала вимовляти в період творення зубків і вже діставши зубки. Як старі звуки змінилися в цей період. Точно датувати появлення кожного зубочка й нові звуки та слова, що їх дитина тоді почала вимовляти.

14. Записати яких паралельних форм дитина вживає на одно поняття. Приміром, на поняття *мама* дитина може казати: *мама, мамуна, мамте*; на *батька*: *баба, бапте, бапуте* і ин. Одзначити яких форм дитина вживає, коли вона дуже добре себе почуває (коли, приміром, виспиться, наїсться, грається), і яких форм вона вживає в понурому стані. Як довго заховуються такі паралельні форми? Яка форма випірає інші?

15. Пояснити усі значіння слів, що їх поняття дитина поширює. *Привклад: Wawa* здебільшого означає «ранку», але також: *болить, впасти, різати, рвати, стукнути, то-що.*

Увага. Як що дитина вживає таких слів у реченні, то подавати цілі речення.

16. Які переключні (ономатопоетичні) вигуки дитина сама витворила, чуючи їх безпосередньо від тварини (прим. *гаґ-гаґ! няґ-няґ!*)? Вимовляючи переключні вигуки, чи дитина не робить голівкою тих самих рухів, що й відповідня тварина? Приміром, кажучи *гаґ-гаґ*, чи дитина не підкидає голівкою, як собачка? На *мґ* чи не витягає шийки, як це робить корова?

17. Записати маленькі дитячі оповіданнячка, казочки, що їх діти, чуючи від дорослих, переказують. Точно заховати дитячий стиль, порядок слів і вимову.

18. Чи не трапляється так, що дитина, вмюючи вже по-дитячому говорити, хоче щось сказати і не може, і тоді робить великі зусилля, червоніє, прибірає відповідньої міміки, робить поривчасті рухи головою руками і нарешті видобуває незрозумілі звуки й слова. Описати в таких разях точно міміку й рухи дитини, записати проказані звуки й слова. Подати й причини, що викликали такий стан.

19. Одзначити хиби в мові дитини (гаркавість, шепелявість, гутнявість, то-що), коли вона навчилася вже гаразд вимовляти звуки рідної мови.

20. Чи дитина, навчившись вже гаразд говорити, ще вживає слів своєї дитячої мови? Яких саме дитячих слів воно вживає? Чи воно їх вперто вживає, чи що забувається?

21. Які дитячі слова увійшли в мову дорослих хатніх людей і заховалися в ній?

22. Чи дитина замість звичайно вживаних слів не витворює собі штучних і вперто їх уживає? Які це слова і що вони означають? Чи дитина вживає їх у розмові з дорослими, чи тільки в розмові з дітьми? Чи такі штучні слова не входять у мову дорослих людей?

А чи не буває, що дитина витворює собі штучне слово й не може пояснити, що воно означає, хоча сама знає, коли його вживати? Такі слова подавати в реченнях.

23. Записати штучно утворені дитячі лічилки. (Прим. Ене, бене, раба, інтер, евінтер, жаба, ене, бене, рес, інтер, евінтер, жес.) Як їх діти пояснюють собі. Вказати, які лічилки утворено у Вашому селі, а які звідкільсь зайшли. Чи не можете вказати, звідкіль вони зайшли у Ваше село?

2. Таємні мови.

1. Чи мають у Вашому селі свою спеціальну, незрозумілу для інших мову діти, молодь, пастухи, ловці (мисливці), лірники, кобзарі, музики, старці, шаповали, шевці, кравці, дротарі, злодії, чи іншої якої професії люди? Чи не витворилися нові які таємні мови в зв'язку з політичними подіями останніх часів (мова повстанців, політичних партій, то-що)?

Увага. Як що діти мають свою спеціальну мову, то вказати яко-го вони приблизно віку.

2. Чи не буває, що люди кількох професій говорять однією таємною мовою? Які це професії?

3. Як у вас зветься таємна мова: лебійська, любецька, лобурська, дідівська, жебрацька, старецька, злодійська чи інакше? Чи усяка таємна мова має у Вас одну загальну для всіх таємних мов назву, чи кожна має свою спеціальну назву?

4. Який зайшлий елемент сидить у Вашому селі: поляки, чехи, литвини, жиди, цигани, вірмени, болгари та інші? Чи багато їх у Вас живе? З чого вони живуть? Вони розпорошені по всьому селі, чи скупчені в одному місці?

5. Чи багато є у Вашому селі людей, що по в'язницях сиділи? Які нові, незрозумілі для сторонніх слова принесли вони з собою в село і що тії слова означають? Якої вони професії?

6. Хто у Вашому селі говорить таємною мовою: тубільці, зайшлий чи перехожий елемент? Як що тубільці, то вказати їх професію і назвати краї, в яких вони побували? Як що таємною мовою говорить зайшлий елемент, то вказати: якої він національності, якої професії, звідкіль прийшов, як давно сидить у селі. А як таємною мовою говорять перехожі, мандрівні люди (старці, лірники, музики, кобзарі, продавці, то що), то вказати на їх національність, професію, звідкіль і куди йдуть.

7. Чи таємна мова, що у Вашому селі, усіма своїми словами незрозуміла стороннім, чи тільки окремими словами, а в основі має

українську (а може російську, білоруську чи іншу яку) мову? Записати що-найбільше слів таємної мови, поставивши наголоси, і дати їх українське значіння. Особливу увагу звернути на назви чисел. Записати таємною мовою що-найбільше пісень, байок, оповідань, цілих речень, точно заховавши порядок слів у реченні і давши український переклад до них.

8. Як творять ті таємні мови, що в них усі слова творяться приставленням чи вставленням в слова рідної мови певних умовних складів?

Приклад. Дазай мизинізі трозошкизи хлізібаза — дай мені (міні) тропки хліба. Тут звук з вставляється по кожному складі слова з таким голосовим звуком, який є в попередньому складі.

Як що тільки деякі слова таємної мови творяться приставленням чи вставленням в слова рідної мови певних умовних складів (прим. приставне ну: кузавтра, кутепер; вставне им на означення кольорів: краснимий чорнимий), то пояснити, які саме категорії слів можна так творити і як це робиться. Записати що-найбільше прикладів.

Як зветься та таємна мова, що твориться вставленням чи приставленням до слів рідної мови окремих звуків чи складів: микофарська, вотська, сарамська чи инакше?

9. Які таємні жести й вистукування входять у таємну мову і що вони означають?

10. Чи нема у Вас таємної мови міміки й жестів? Хто й коли нею порозумівається? Описати й пояснити характерні жести. Звернути увагу на порядок жестів, коли вони виражають цілу думку.

11. Чи таємна мова передається незміненою з покоління в покоління, чи міняється? В чому саме?

12. Чи ті, що вживають таємної мови, говорять нею й коли є сторонні? Як вони тоді говорять: голосно чи пошепки? Чи вони оберегають свою мову, щоб сторонні її не навчилися, чи охоче її передають? А може є тільки деякі слова, що з ними вони особливо ховаються? Які це слова і яке їх значіння?

Яка кара чекає того, хто сторонню людину навчає таємної мови?

13. Як пояснюють собі люди, що говорять таємною мовою її походження?

14. Чи увійшли які слова з таємної мови в народню мову Вашого села? Записати такі слова й дати їх значіння.

15. Чи нема у Вас незрозумілих приспівів до пісень? Приміром:

Шлиндиду, ліндиду, шлиндик-куликанди,

Чики на чиканди, з іншої команди,

Шлом-бом-бом.

Як пояснюють собі значіння таких прислів'їв?

16. Записати штучні слова й лічилки, що їх діти утворюють. Як їх діти пояснюють собі (див. 22 і 23 шп. програми до дитячої мови)?

8. Ономастика.

1. Коли у Вашому селі закріплено батьківські (метричні) прізвища? Чи не по панщині?

2. По кому давалося батьківське прізвище: по батькові, матері, дідові, тестеві чи іншому родичеві? А може за підставу ставали явісь індивідуальні властивості, ознаки, пригоди, то-що? Чи не можете пояснити походження батьківських прізвищ у Вашому селі?

Увага. Як що прізвище пішло по матері, а вона має чоловіка, то вказати на причину, через що саме прізвище пішло по матері.

3. Чи не буває у Вас, що нежонаті, хлопці відповідно змінюють батьківське прізвище, приміром Швець на Шевченко, а жонаті знов по-батьківському прозиваються, — в даному разі Швеці? Записати щонайбільше таких фактів.

4. Чи буває, щоб люди різних прізвищ, живучи в одній хаті, перейшли на одно прізвище? Вказати на чие саме прізвище переходять. Чи не на прізвище найстаршого в хаті?

5. Брати як одрізняються, чи заховують усі старе батьківське прізвище, чи самі міняють його? А може до батьківського додають ще одно? Пояснити походження й причини зміненого батьківського прізвища.

6. Чи губить жінка своє батьківське прізвище, приймаючи чоловікове, чи заховує і своє і чоловікове? А може вона має подвійне прізвище, додавши до свого прізвища чоловікове?

7. Чи буває, що діти неписьменних батьків, ставши письменні, змінили своє прізвище, прим. Качалка на Качалов, Ложка на Ложечкин, Білик на Білецький, то-що?

8. Які історичні ймення знають у Вашому селі і що зв'язано з ними в народньому уявленні?

9. По невеличких містечках та селах одна родина має крім свого батьківського прізвища ще одно, два, а то й більш так званих вуличних прізвищ, що ними їх сусіди прозивають. Записати всі батьківські прізвища Вашого села, гуртуючи їх по кутках у селі. Зазначити коло кожного прізвища й стан людини (селянин, козак, то-що). До кожного батьківського прізвища дописати відповідні вуличні прізвища.

10. Чи не можете пояснити, звідкіль пішли вуличні прізвища у Вашому селі: по батькові, матері (Михайлишин від Михайлиха, Петришин від Петриха та ин.), дідові, тестеві чи иншому якому родичеві, від професії (Швець, Кравченко і ин.), від індивідуальної людської прикмети (Вовк, Яєшня, Корчма, Криволюбий, Безусий, Козій, Не-туди-хата, Не-минай-корчма, Гаркуша та ин.), від певної пригоди, від назви місцевости, з якої хто прийшов, або тієї, де він оселився, від нових політичних та громадських обставин, що їх викликала війна, повстання, нові посади, то-що?

Увага. Як що вуличне прізвище пішло по матері, то зазначити, чи вона має чоловіка, чи вдова, розведена, то-що. Як вона має чоловіка, то вказати на причину, через що прізвище пішло по матері: чи через те, що вона має більше значіння, як чоловік, чи через що инше?

Довладно опишіть походження вуличних прізвищ у Вашому селі, містечку.

11. Чи нема так, щоб чоловіка по жінчиному іменню або прізвищу прозвали? Вказати причини цьому (чоловік — приймак, чи з иншої причини перейшов у жінчину хату жити, чи жінка иншої національності — якої саме? — і т. ин.).

12. Чи вуличні прізвища вважаються за образливі? Чи ними прозивають по-за очі чи й у вічі? А може тільки деякі вважаються за образливі? Які саме? Чи не буває, що вуличне прізвище, яке раніш вважалося за образливе, стає пізніш звичайним?

13. Чи чоловічі імення на *ю*, як Грицько, Стецько, Омелько, Данилюк, Левко і инші., і жіночі імення на *ма*, як Хвесьма, Одарка, Химка і инші, вважаються тільки за здрібнілі імення, чи ними також і літніх людей називають? Як що їх вважають за здрібнілі імення, то вказати, до якого приблизно віку ними називають людину.

14. Як у Вас прозивають чужинців? Приклади: великороса, приміром, прозивають кацап, кацалап; поляка — дяк; білоруса — литвин, подзегун, дзекало, і ин.

Пояснити, де можна, такі прозвища й вказати, які з них звичайні, а які глузливі.

Як селяни взагалі або глузуючи прозивають селян поблизьких сіл. Пояснити звичайні й глузливі назви, подавши й назви тих поблизьких сіл.

Як прозивають у Вас житців околишніх місцевостей через особливости діалекту чи инші які особливости?

Приклад. В Галичині прозивають українців, що сидять на Бескидах від р. Сяну аж по Попрадську долину, в Сяндецькому повіті, «лемками», бо вони часто вживають слова *лем*, замінюючи ним злучники

але, тільки, адже. На Херсонщині селяни називають селян з Поділля «польщакami».

15. Записати й пояснити прозвища, що їх діти одно одному дають.

16. Записати оповідання, анекдоти, приказки, прислів'я, що зв'язані з прозвищами, і пояснити їх, де треба.

17. Записати й пояснити, як прозивають у Вас різну тварину: собаку, kota, корову, вола, коня, то-що. Приміром, дворового собаку прозивають Рябо, як рябий, Боско, як має білі до колін ноги; kota звуть Мурко, старого kota—Ваўцір, Ваўчар, корову—Манька, і т. и. На Чигиринщині (с. Головівка) діти на чорногуза кажуть «дядько Петро», бо як кличуть «дядьку Петре», то чорногуз оглядається, а вони думають, що це він так прозивається.

Пояснити, де можна, причину даного тварині прозвища чи людського ймення, вказавши й до якої роботи вживають даної тварини; приміром, як собака, то чи він дворовий, вівчарський, ловецький, то-що.

18. Чи не буває в Вас, що й неживим речам дають прозвища? Від чого такі прозвища пішли?

Приклад. В Стороженка, в оповіданні «Матусине благословіння» дуба прозвано «Матусине благословіння», бо не мавши нічого иншого, мати жолудем, що з нього виріс дуб, благословила на щасливе життя дочку свою з козаком.

19. Запишіть назви усіх сіл та містечок Вашого повіту й поясніть їх, як можете.

Приклад. На Чернігівщині в Кролевецькому повіті є село Ксендзівка. Назва пішла від того, кажуть місцеві люди, що за Мазепи туди ксендзів засиляли.

Чи є села, що по дві назви мають? Яка з них старіша? Від чого вони пішли? Чи не міняють села своєї назви? Коли так, то через що це стається?

20. Записати назви вутків у селі, ярів, річок, озер, гаїв, болот, то-що, що є у Вашому селі і в поблизьких селах, вказавши, де можна, чому їх так названо.

4. Початки письма.

1. Які знаки ставлять у Вас на скотині, хатах, хатніх речах, земельних участках, то-що, щоб означити власність? Як звуться ті знаки?

Приклад. Гуцуд, виганяючи свою вівцю в полонину, одзначає свою власність на вівцю тим, що робить їй дірку у вусі. Цей знак зветься «обёрка».

Увага. Усі знаки й рисунки, що відповідають наведеному у програмі питанням, треба нарисувати, а як є можливість, то сфотографувати й підписати, як який знак зветься. Як знаки й рисунки є на таких предметах, що даються перевозити, то доконче зібрати самі оригінали, зробивши до них потрібні пояснення.

2. Чи є у Вас знаки, що належать до певних родин чи цілого роду? Які вони є? Яке значіння мають вони в родині чи в роді? Чи зберігається знак, коли родина ділиться? Чи родинний або родовий знак переймає тільки чоловіче покоління чи також і жіноче?

3. Які рисунки й знаки є у Вас на хрестах, каменях, скелях, деревах, парканах, то-що? Яке вони мають значіння?

4. Чи означають щось різні окраси на поясах та інших предметах? Що саме? Чи залежить значіння окрас від того, з чого і на чому їх зроблено? Чи мають яке значіння різні взори й виводи на сорочках, рушниках, то-що? Чи залежить їх значіння від того, яким кольором їх вишито?

5. Чи роблять у Вас знаки й рисунки на тілі? Які саме? Для чого це робиться? Чим і як це робиться? Чи це у Вас поширене явище?

6. Які у Вас є магичні знаки, що забезпечують від нещастя (від хвороби, смерті, пожежі, то-що), що проганяють нещастя, або що приносять щастя (гарного молодого, молоду, то-що)?

Які у Вас є знаки від посухи, грому, соняшного затміння, від дощу й на дощ, то-що?

Якого знаку на що вживають? На чому й чим роблять тії знаки? Як вони зветься?

Як що певний знак проганяє яку хворобу, чи його форма залежить від форми даної хвороби (приміром, форми рани, опуху, лишая, то-що), чи може на дану хворобу є певна форма знаку?

Чи роблячи магичний знак, має значіння, як його робити: із сходу сонця на захід чи з заходу на схід?

Увага. Де знаки зв'язані з молитвами, замовами, там до певного знаку подати й відповідну молитву чи замову, доєдлаючи всі обставини.

7. Чи зав'язують вузлики на хусточках, мотузочках, сухих жилах, то-що? Для чого це робиться? Чи не міняють вузлики свого значіння, залежно від кольору й матеріялу, з якого зав'язано вузлики?

8. Чи вживають у Вас неписьменні люди рисунків або знаків щоб порозуміватися з собою на віддаленні? Чим і на чому їх роблять? Як ті знаки або рисунки зветься? Що кожний окремих знак чи рису-

нов означає. Хто ними порозумівається: старі, молодь, діти? Подати всі такі рисунки й знаки, точно описавши їх значіння?

9. Які знаки ставлять неписьменні люди замість підпису? Як ті знаки звуться?

10. Як влада поширює серед неписьменних різні накази й оголошення? Чи є звичай передавати накази палицями, кулями, то-що? Які саме накази так поширюються? Як це робиться? Чи залежить значіння наказу від предмету, яким наказ передають? Які знаки бувають на таких предметах і що тії знаки означають?

11. Щоб запам'ятати яке число, чи неписьменні люди не відкладають відповідного числа камінчиків, горошин, зерен, намистинок, то-що? В яких разях це робиться?

12. Як неписьменні люди ведуть із собою рахунки? Чи вживають для цього палочок, дощечок, то-що, нарізуючи на них різні знаки? Як називаються такі дерев'яні чи з іншого матеріалу рахунки: раваші, мудуни, карбіжі, бирки, карби, карбованки, гайдарки чи інакше? Якої вони форми бувають? Як називаються окремі частини такого рахунку? Чим роблять нарізи на ньому? Як називаються такі нарізи: карби, зарубки чи інакше? Як називається робити такі нарізи? (Приклад: накарбувати на кому — записати нарізами довг на кому). Чи зроблені знаки не закрашують вугіллям, крейдою чи якою фарбою? Якої форми бувають знаки і яке число кожний знак означає? Чи залежить (і як саме?) значіння знаку від місця, яке він має, і від фарби, якою його закрашено? Що позначається тими знаками: довг, число снопів, пропущених днів, зрубаних дерев, число скотини, то-що?

Чи такий рахунок призначено на щось одно (скажім, визначати тільки число овець), чи на всякий вжиток?

Чи такі рахунки ведуть тільки неписьменні люди чи також і письменні?

13. Чи є у Вас таємні знаки й рисунки? Що вони означають? В яких разях їх уживають? Хто їх уживає: діти, молодь, старші? Письменні чи неписьменні? Яких професій люде ними порозуміваються?

14. Чи поширена у Вас серед молоді таємна мова квітів, листків, кольорів? (Що, прим., означає чорна, біла, червона хусточка на голові?) Описати, що яка квітка, листок, колір означає, і як ними порозуміваються?

15. Чи поширені у Вас ребуси? тільки серед дітей чи також і серед дорослих? Подати їх і пояснити.

130

ВИДАННЯ
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
У КИЇВІ.

I. Записки Історично-Філологічного Відділу:

кн. I (1919)—1 кб. 50 коп. зол; кн. II—III (1920—1922)—3 кб. зол.; кн. IV (1923)

II. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій, Нарис української історіографії, Т. I, вип. I (1923)—1 кб. 50 к. зол.
- № 2 — проф. Теокт. Сушицький, Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури, I (1921)—2 кб. зол.
- № 2а — проф. О. П. Сушицький, Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури, I (1921)—1 кб. зол.
- № 3 — акад. Аг. Кримський, Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звоєвана арабами, відродилася політично (1923)—1 кб. 50 к. зол.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст., Контракти й контрактний будинок у Києві (1924)—75 коп. зол.
- № 5 — В. Науменко, Нові матеріали для історії початків української літератури XIX в. I—III, (1924)—1 кб. 25 коп. зол.
- № 6 — проф. Ів. Соколов, Грецький Схід і Україна. Історична характеристика їхніх новіших культурних відносин (готовий до друку).
- № 7 — проф. Вол. Резанов, Старинний театр український. Т. I. (Розвідка і тексти)—готовий до друку.
- № 8 — Ол. Курило, Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 (продається тільки в Книгоспілці).
- № 9 — акад. Аг. Кримський, Хафиз та його пісні. З історії перського письменства XIV в. (1924).
- № 10 — акад. Аг. Кримський, Історія Туреччини (1924).
- № 11 — Ів. Каманія та Ол. Вітвіцька, Водяні знаки українських паперів до 1630 р. (1923)—2 кб. зол.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 кб.
- № 13 Програми для збирання етнографічних матеріялів I. Ол. Курило, Початки мови (1923)—45 к. зол.

III. Найголовніші правила українського правопису.

Державне вид-во. Київ, 1921.—20 коп. зол.

